

BALOGH LÁSZLÓ

MEGJEGYZÉSEK A MAGYAROKRA ALKALMAZOTT TÜRK NÉPNÉV KÉRDÉSÉHEZ

A bizánci forrásokban a magyarságra alkalmazott egyik idegen elnevezés a *türk* volt. Számos kutató tett már arra kísérletet, hogy megmagyarázza, hogyan lett a belső-ázsiai türkök önnevezéséből a kelet-európai steppén, majd a Kárpát-medencében élő magyarság idegen elnevezése.

A 20. század első felétől Németh Gyula képviselte legmarkánsabban azt a nézetet, hogy az eurázsiai steppén élő népekre alkalmazott idegen elnevezések a történelmük lenyomatai, tükrözik az adott népnek más etnikai csoportokkal való érintkezését és keveredését.¹ Ehhez az alapkoncepcióhoz igazodott Némethnek a kazárookra alkalmazott *türk* népnévvel kapcsolatos nézete. Eszerint a kazárokat azért nevezték *türk*-nek például a bizánci források, mert birodalmuk türk vezetőréteggel és türk haderő segítségével jött létre. Németh tömören így foglalta össze nézetét: „Hangsúlyozzuk tehát, hogy a *türk* név a türk hódítás következtében került a kazárokhöz s e név eredetének minden más magyarázata lehetetlen. A türk hódítás és a kazárokkal való kapcsolat következtében szállott azután a türk név a magyarokra.”² Ehhez a véleményhez csatlakozva Ligeti Lajos úgy vélte, hogy mivel a „kazárok egy ideig a nyugati türk birodalomhoz tartoztak, e nevüket [t.i. a *türk* népnevet] megőrizték még a nyugati türk birodalom bukása után is. A magyarok maguk a kazár birodalomtól függő népként jutottak a *Τούρκοι* elnevezéshez”.³ Györfly György hasonlóképpen azt állította, hogy „Bizánc »török népek« fogalmat nem ismer, számára a »türk« egyenlő a »kagán népével«. (Uz, besenyő stb. például sohasem »türk«!) A »turkoi«

¹ Vö. THURY J.: „A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai”. *Századok* 30 (1896), 677–692, a vonatkozó rész 682–683, 690, 692; SEBESTYÉN GY.: *A magyar honfoglalás monddái*. I. Budapest 1904, 26.

² NÉMETH GY.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest 1930, 200, vö. 28, 176–177. Vö. ELTER I.: „A magyarok elnevezései arab forrásokban”. in *Honfoglalás és nyelvészet*. (A honfoglalásról sok szemmel 3.) Szerk. KOVÁCS L.–VESZPRÉMY L. Budapest 1997, 99–103, a vonatkozó rész 100–101; Németh más munkájában egy közvetlen türk–magyar érintkezéssel magyarázza a népnév magyarokra való alkalmazását (NÉMETH GY.: „A besenyők ismeretéhez”. *Magyar Nyelv* 18 (1922), 2–7, a vonatkozó rész 2–3. vö. HALASI KUN T.: „A magyarság kaukázusi története”. in *A magyarság őstörténete*. Szerk. LIGETI L. Budapest 1943 [repr. 1986], 71–99, a vonatkozó rész 73, 82, 85–86, 88, 98).

³ LIGETI L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest 1986, 270–271, vö. 332.

elnevezés tehát csak a politikai struktúrára vonatkozik.”⁴ Kristó Gyula pedig így foglalt állást: „A türk név eredetileg a 6–7. századi belső-ázsiai törökök neve volt, akikről a kazárokra mint a nyugati Türk Birodalomból kivált népre (és az általuk vezetett állam népeire) szállt át. Ekként jutott a magyarokhoz, s mivel a magyar nép a 9. században megjelenését, életmódját, politikai berendezkedését tekintve töröknek számított, így a Kazár Birodalomból való kiválását követően is megmaradt az idegenek által a magyarságra (az onogur névből származó ongr, ungr, vengr stb. alakok mellett) használt egyik névként”.⁵

Felmerült az a lehetőség is, hogy a magyarságra alkalmazott *türk* népnév a magyarság etnogenezisével van kapcsolatban. Zsidai Zsuzsanna például azt feltételezte, hogy a magyarokhoz csatlakoztak törökök is, és a bizánciak ezt a tényt kívánták a magyarságra alkalmazott *türk* népnévvel jelezni.⁶

Pauler Gyula azonban úgy gondolta, hogy a *türk* népnév a bizánci forrásokban több nép összefoglaló elnevezése volt. Véleménye szerint amikor „a VI. század második felében, a tulajdonképeni török név is ismeretessé lőn Byzanczban [...] és a bizánczi írók, mint régebben scythának, később hunnak, töröknek kezdtek nevezni minden barbár népet, melylyel a Fekete-tenger mellékén, a Kaukázuson túl megismerkedtek, érintkeztek”.⁷ Róna-Tas András ezt a nézetet követve – de egyben Németh nézetét is beépítve abba – így vélekedett: „A Türk Kaganátus leigázta a kelet-európai steppe korábban odaérkezett török népeit, és követei már 568-ban megjelentek a bizánci udvarban. Ettől kezdve a bizánci források *turkoi* néven nevezik a kelet-európai török népeket. [...] A IX. század elején azonban a bizánci forrásokban a szó használata leszűkül. Theophanész nagy *Kronográfiájában*, amely 813-ig állítja sorba az eseményeket, a *turkoi* már a kazárokat jelenti. Ezután mintegy száz évig a népvétet főleg – ha nem is teljes kizárólagossággal – a kazárok megjelölésére használták.”⁸ Szűcs Jenő szintén kételyeit fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy a *türk* nép-

⁴ SZÜCS J.: »Gentilizmus«. A barbár etnikai tudat kérdése. (Tézisek és vita). *Történelmi Szemle* 14 (1971), 188–211, a vonatkozó rész 206.

⁵ KRISTÓ GY.–MAKK F.: *A kilencedik és a tizedik század története*. Budapest 2001, 60; vö. KRISTÓ GY.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest 1980, 138–139.

⁶ ZSIDAI ZS.: „Törökök az arab forrásokban – problémafelvetés egy népnév értelmezése kapcsán”. *Keletkutatás* 2013/ősz, 5–17, a vonatkozó rész 15–16; vö. LÁSZLÓ GY.: *A „kettős honfoglalás”*. Budapest 1978, 10; BÁLINT CS.: „Az ethnosz a kora középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai)”. *Századok* 140 (2006), 277–347, a vonatkozó rész 295; SZABADOS GY.: „Állam és ethnosz a IX–X. századi magyar történelemben”. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 135 (2013), 3–24, a vonatkozó rész 4, 7.

⁷ PAULER GY.: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest 1900, 3–4.

⁸ RÓNA-TAS A.: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest 1996, 217; vö. RIPOCHE, J. P.: „Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásváltási kérdése a középkorban”. *Századok* 111 (1977), 79–92. a vonatkozó rész 83; RÓNA-TAS, A.: „Ethnogenese und Staatsgründung. Die türkische Komponente in der Ethnogenese des Ungartums”. in *Studien zur Ethnogenese*. II.

névnék a magyarságra való használatát a kazároktól való politikai függéssel lehetne magyarázni. Úgy vélte „sokkal inkább arról van szó, hogy Bizánc látókörében ebben az időben a magyarok voltak a jellegzetesen »török« nép [...] [a magyarok] minden tekintetben megfeleltek az 567 körül Bizánc határain megjelent törökök jellemzésének. [...] A magyarság »török« mivoltában azonban, úgy ahogy a 800-as években e népet Bizánc és az iszlám világa számontartotta, jelentős mértékben a legújabb, türk–kazár befolyás fejeződik ki.”⁹ Moravcsik Gyula is úgy vélekedett, hogy a magyarságra a bizánci forrásokban alkalmazott *türk* népnév a török nyelvű népek részéről a magyarságot ért kulturális hatással (jövevényszavak, törzs-, személy- és méltóságnevek), és a magyarsággal összeolvadt török nyelvű etnikai csoportokkal magyarázható.¹⁰ Darkó Jenő pedig úgy vélte, hogy a névadás mögött a bizánci írók azon elképzelése húzódik meg, hogy a *türkök* földje a Kaukázustól északra helyezkedik el. Mivel pedig – Darkó szerint – a magyarság is itt élt vándorlása egy szakaszában, így a bizánci szerzők rájuk is használni kezdték a *türk* népvét.¹¹

Míg az eddig felsorolt kutatók azzal számoltak, hogy a *türk* névnék a magyarságra való alkalmazására – a bizánci szerzők pontos ismereteit tükrözve – a kazárokkal vagy más nomád népekkel való politikai és/vagy kulturális kapcsolatuk miatt került sor, Harmatta János erről másképpen vélekedett. Ő úgy gondolta, hogy „minden olyan elgondolás tévesnek bizonyult, amely ezt a jelenséget a magyarok török nyelvű voltával vagy különböző török népekhez fűződő etnikai vagy politikai kapcsolataival akarta magyarázni (a bizánci írók a *Τούρκοι* népvét ekkor már nem használják a kazárookra, de nem nevezik e névvel a bolgárokat vagy a kabarokat sem) [...] Bölcs Leo, aki először nevezi így a magyarokat, harcmódjuk alapján őket tévesen a 6. századi középb-ázsiai törökökkel azonosította, akiknek harcmódját a Maurikios-féle *Taktika* részletesen leírta, s amelyet annyira azonosnak talált a magyarokéhoz, hogy csekély kiegészítésekkel egészében átvette a magyarok harcmódjának a leírására.”¹²

Az idézett elméletek tehát háromféleképpen – illetve ezeket kombinálva – magyarázták a bizánci *türk* (*Τούρκοι*) népnévnek a magyarságra való alkalmazását:

(Reinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften. Abhandlung 78.) Opladen 1988, 107–142, a vonatkozó rész 119/16. jegyzet.

⁹ SZÜCS J.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest 1997, 168–169.

¹⁰ MORAVCSIK GY.: *Bizánc és a magyarság*. Budapest 1953, 30.

¹¹ DARKÓ J.: *A magyarokra vonatkozó népvétek a bizánczi íróknál*. Budapest 1910, 49–51; vö. NAGY G.: „A honfoglalók és a turkok”. *Ethnographia* 19 (1908), 65–80, a vonatkozó rész 68–71.

¹² HARMATTA J.: „A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban”. in *Honfoglalás és nyelvészet*, 119–140; a vonatkozó rész 126–127; vö. HARMATTA J.: „A honfoglalás mai szemmel”. *Magyar Nyelv* 94 (1998), 129–151, a vonatkozó rész 144.

1. A magyarság a belső-ázsiai türkök illetve a birodalmukból kivált kazárok révén jutott a *türk* népnévhez, amely arra utal, hogy a magyarság egykor beletartozott a Türk és/vagy a Kazár Kaganátusba.
2. A bizánci szerzők a *türk* népnévet a magyarság nomád életmódja, és a steppe más nomád népeihez hasonló kulturális és katonai jellegzetességei miatt kezdték használni. A *türk* népnév tehát a bizánci szerzőknél a kelet-európai illetve a Kaukázustól északra élő nomád népekre alkalmazott általános elnevezés volt.
3. A magyarság harcmódorát a 9–10. század fordulóján VI. (Bölcs) Leó császár (886–912) azonosnak tekintette a 6. századi belső-ázsiai türkökével, így az azokra alkalmazott *türk* népnévet tévesen a magyarságra is használni kezdte.

A továbbiakban részletesen megvizsgálom ezen elméletek forrásbázisát. Ennek első lépcsőjeként sorra veszem, hogy a bizánci forrásokban egyáltalán mely esetekben használták a *türk* népnévet a kazárok jelölésére. Az adatok összeállításához Moravcsik kiváló kézikönyvét használtam,¹³ és minden olyan forrásrészletet ismertetek, amelyet ő a kazárokkal kapcsolatba hozott. Szó szerinti idézetet csak abban az esetben adok, ha a szöveg értelmezése azt megkívánja.

Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a magyarságra alkalmazott *türk* népnév – mint egyedi megkülönböztető név, és nem mint összefoglaló elnevezés¹⁴ – a bizánci források mellett néhány muszlim és latin forrásban is megjelenik.¹⁵ Ezekben az esetekben azonban világosan kimutatható, hogy az adott szerzők a bizánci gyakorlatot vették át. Tehát a kérdést, hogy a bizánci szerzők miért hívták *türk*nek a magyarságot, magukból a bizánci forrásokból kell megválaszolnunk.¹⁶

¹³ MORAVCSIK, GY.: *Byzantinoturcica*. II. Zweite durchgearbeitete Auflage. (Berliner Byzantinische Arbeiten 11.) Berlin 1958, 321.

¹⁴ Vö. BALOGH L.: „Notes on the Western Turks in the Work of Theophanes Confessor”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58 (2005), 187–195, a vonatkozó rész 192.

¹⁵ HÓMAN B.: „A magyar nép neve a középkori latinságban”. *Történeti Szemle* 6 (1917), 129–158, a vonatkozó rész 130–131; LEWICKI, T.: „Les noms des hongrois et de la Hongrie chez les médiévaux géographes arabes et persans”. *Folia Orientalia* 19 (1978), 35–55, a vonatkozó rész 48–50; OLAJOS T.: „Felhasználatlan bizánci forrás a magyarság korai történetéhez”. *Antik Tanulmányok* 33 (1987–88), 24–27, a vonatkozó rész 26; OLAJOS T.: „Egy felhasználatlan forráscsoport a 11. századi magyar-bizánci kapcsolatok történetéhez”. *Századok* 132 (1998), 215–222, a vonatkozó rész 219–222; ZIMONYI, I.: „Why were the Hungarians Referred to as Turks in the Early Muslim Sources”. in *Néptörténet–Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szerk. KÁROLY L.–KINCSES NAGY É. Szeged 2001, 201–212, a vonatkozó rész 201–203; ELTER, A *magyarok elnevezései arab forrásokban*, 100–101; ELTER I.: *Ibn Hanyján a kalandozó magyarokról*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 24.) Szeged 2009.

¹⁶ ZIMONYI, Why were the Hungarians Referred, 202–203; vö. DARKÓ, A magyarokra vonatkozó népnévek, 35.

A Moravcsik által idézett források áttekintése után azonnal világossá válik, hogy az adatok egy része nem az önálló kazár államra, illetve annak vezető etnikumára vonatkozik, mint azt korábban a kutatók gondolták.¹⁷ A források egy jelentős része a 627 körül Hérakleios bizánci császárral (610–641) szövetséget kötő nyugati-türk uralkodó által küldött kazár segédcsoportokra használja a *türk* elnevezést. Mivel tudjuk, hogy a kazárok ekkor beletartoztak a Nyugati-Türk Kaganátusba, a rájuk használt *türk* elnevezés ezekben a forrásokban erre a tényre utal.¹⁸ Így Theophanés¹⁹, Niképhoros pátriárka,²⁰ valamint Geórgios Kedrénos²¹, Geórgios Monakhos²² és Symeon magister²³ vonatkozó passzusait további vizsgálódásainkból kizárhatjuk.

A második csoportba Theophanés négy szöveghelye sorolható, amelyek a 8. században a Kaukázus vidékén harcoló *türkökről* tesznek említést, akik alatt a Kazár Kaganátus haderejét kell értenünk.²⁴ Mivel azonban Theophanés két híre bizonyosan, két híre pedig valószínűleg egy szír forrás görög fordításából való átvétel,²⁵ így azok a szír, és nem a bizánci források népnévhasználatát tükrözik. Így ezeket a forráshelyeket további vizsgálódásunkból szintén kizárhatjuk.

Ha azonban az eddig felsorolt forrásokról megállapíthatjuk, hogy voltaképpen nem alkalmasak annak igazolására, amire eddig felhasználták őket, akkor a kazárokat *türk* néven említő bizánci források száma 8 forrás 21 szöveghelyéről, 3 forrás 3 szöveghelyére apad. Azonban a fennmaradó források értelmezése sem problémamentes.

¹⁷ GERLAND, E.: „Die persischen Feldzüge des Kaisers Heraklios”. *Byzantinische Zeitschrift* 3 (1894), 330–373, a vonatkozó rész 363–365; GROUSSET, R.: *The Empire of the Steppes*. New Brunswick 1970, 179; OSTROGORSKY, G.: *A bizánci állam története*. Budapest 2003, 105.

¹⁸ Vö. BOMBACI, A.: „Qui était Jébu Xak'an?”. *Turcica* 2 (1970), 7–24; ZUCKERMAN, C.: „La petite augusta et le Turc. Epiphania-Eudocie sur les monnaies d’Héraclius”. *Revue numismatique* 150 (1995), 113–126; DOBROVITS M.: „Herakleios nomád szövetségeseiről”. in *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.) Szerk. BALOGH L.–KELLER L. Budapest 2004, 38–44.

¹⁹ *Theophanis chronographia*. I. Recensuit DE BOOR, C. Lipsiae 1883, 315.

²⁰ Nikephoros Patriarch of Constantinople *Short History*. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 13.) Text, translation and commentary by MANGO, C. Washington 1990, 54–59, 66–67.

²¹ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitziae ope ab BEKKERO, I. I. Suppletus et emendatus. Bonnae 1838, 719, 727, 729–730; vö. MORAVCSIK GY.: *A magyar történet bizánci forrásai*. (A magyar történettudomány kézikönyve I. 6/b.) Budapest 1934, 97, 122–123, 129.

²² *Georgii monachi chronicon*. II. Edidit DE BOOR, C. Lipsiae 1904, 670.

²³ *Leonis Grammatici chronographia*. Ex recognitione BEKKERI, I. Bonnae 1842, 150–151; *Symeonis magistri et logothetae chronicon*. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 44/1.) Recensuit WAHLGREN, S. Berolini et Novi Eboraci 2006, 159₅₈ (109,6).

²⁴ *Theophanis Chronographia*. I. 407, 409, 433, 435; *The Chronicle of Theophanes Confessor*. Ed. MANGO, C.–SCOTT, R. Oxford 1997, 563, 567, 600, 602.

²⁵ BALOGH, *Notes on the Western Turks*, 190–193.

A kisázsiai Patara város 4. századi püspökének, Methodiosnak a neve alatt egy ismeretlen szerző (Pseudo-Patharai Methodios) egy – a 7. század második felére (legkésőbb a 8. század elejére) datálható²⁶ – szír nyelvű apokaliptikus „jóslatokat” tartalmazó művet készített, amelyről görög majd erről latin és ósláv fordítás is készült.²⁷ Ebben a műben a szerző megjegyzi: „A rómaiak birodalma ellen fogott fegyvert a makedónok (vagyis az egyiptomiak) birodalma, ám leveretett. S bizony a barbárok birodalma is így járt; ők (azaz a türkök és avarok) szintén leverettek a római birodalom által.”²⁸ Moravcsik a szövegben szereplő *türk* öket a kazárokkal azonosította.²⁹ Ez a nézet azonban nem ad megnyugtató magyarázatot a szöveg állítására. A forrás keletkezése idején a kazárok állama egyáltalán nem szenvedett vereséget a Bizánci Birodalomtól. Annál is kevésbé, mert a két állam között kevés konfliktus volt a 7–8. században, amelynek fő oka egyrészt a közös ellenség, a muszlimok elleni harc, másrészt az érdekszférák – relatíve – kicsi szakaszon való érintkezése volt, amely nagyban csökkentette a háborús konfliktus létrejöttének a lehetőségét.³⁰ Ha a forrás – kissé homályos – utalása az avarok háttérbeszorulására az Avar Kaganátus 7. századi hatalomvesztésére vonatkozik – ahogy azt Szádeczky-Kardoss interpretálta³¹ –, úgy a *türk*ökkel történt eseményeket is ennek fényében kell (lehet) értelmezni. A 7. szá-

²⁶ KMOSKÓ, M.: „Das Rätsel des Pseudomethodius”. *Byzantion* 6 (1931), 273–296; MORAVCSIK, *Byzantinoturcica* I. 426; KMOSKÓ M.: *Szír írók a steppe népeiről*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 20.) Budapest 2004, 38–46.

²⁷ A forrás egyes változataival kapcsolatos problémákra lásd: REININK, G. J.: „Der Edessenische »Pseudo-Methodius«”. *Byzantinische Zeitschrift* 83 (1990), 31–45; *Die syrische Apokalypse des Pseudo-Methodius*. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 220.) Hrsg. REININK, G. J. Lovanii 1993.

²⁸ SZÁDECZKY-KARDOSS S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.) Budapest 1998, 324; *Die Apocalypse des Pseudo-Methodius die ältesten griechischen und lateinischen Übersetzungen*. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 570.) Hrsg. AERTS W. J.–KORTEKAAS, G. A. A. Lovanii 1998, 132–135 [10,5]; OLAJOS T.: *Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez*. (Opuscula Byzantina 12.) Szeged 2014, 77–79.

²⁹ MORAVCSIK, *A magyar történet bizánci forrásai* 97, 129.

³⁰ A kazár–bizánci kapcsolatokra lásd: NOONAN, TH. S.: „The Khazar–Byzantine World of the Crimea in the early Middle Ages: the Religious Dimension”. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 10 (1998–1999), 207–230; BROOK, K. A.: „Khazar–Byzantine Relations”. in *The Turks*. I. Eds. GÜZEL, H. C.–OĞUZ, C. C.–KARATAY, O.. Ankara 2002, 509–515; NOONAN, TH. S.: „Bizánc és a kazárok: vajon különleges kapcsolat fűzte össze őket?”. in *A bizánci diplomácia*. (Varia Byzantina 11.) Szerk. SHEPARD, J.–FRANKLIN, S. Budapest 2006, 148–180; ZUCKERMAN, C.: „The Khazars and Byzantium. The First Encounter”. in *The World of the Khazars*. (Handbook of Oriental Studies 17.) Ed. GOLDEN, P. B.–BEN-SHAMMAI, H.–RÓNA-TAS, A. Leiden–Boston 2007, 399–432.

³¹ SZÁDECZKY-KARDOSS S.: *Az avar történelem forrásai*, 324; vö. ISTRIN, V.: *Otkrovenie Mefodija Patarskago i apokrifčeskija videnija Daniila v vizantijskoj i slavjano-russkoj literaturah. Izsledovanie i teksty*. Moskva 1897, 172–173.

zadban a belső-ázsiai türkök hatalma pedig valóban összeomlott a kelet-európai steppén.³² A bizánciak számára ettől kezdve eltűntek, mint hatalmi tényezők. Amennyiben ezen interpretáció helyénvalónak bizonyul, úgy szövegrészletünk nem a kazárookra vonatkozik, hanem a belső-ázsiai türkökre, illetve a nyugati csoportjukra az ún. nyugati-türkökre.

A második Moravcsik által megadott forrás a 4. században élt Ephraim khersoni püspöknek – aki az (ortodox) egyház térítőjeként tevékenykedett a kelet-európai steppén – az életéről szóló mű. A püspök életét tárgyaló forrás egyes kéziratai eltérnek a működési terület megnevezésében. Míg a kéziratok egy részében *Szkítia* van megadva, addig három kéziratban ezen a helyen *Türkiát* találunk. Tekintve, hogy a szent életében a türkök belső-ázsiai népe még nem volt ismert a bizánciak előtt, így ez utóbbi névhasználat csak az eredeti szövegen való anakronisztikus változtatásként értelmezhető.³³ Czebe – Latyšev illetve Kulakovskij nézetét elfogadva – *Türkiát* a Kazár Kaganátussal azonosította. Míg azonban Latyšev a forrás keletkezését – a belső-ázsiai türkök kelet-európai uralmának kronológiáját figyelembe véve – legkésőbb a 7. századra tette, addig Czebe ennek idejét egészen a 9. századig kitolta. Czebe érve az volt, hogy a 6–9. században a kazár államra a *Türkia* nevet szinonimaként használták a bizánci források.³⁴ Ezt a véleményt Moravcsik is elfogadta.³⁵ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *Türkia* adat csak a forrás 11–12. századi kézírataiban található meg, abban az időben, amikor a Kazár Kaganátus már nem létezett, vagy legfeljebb a kazárok egyes jelentéktelen csoportjai vegetáltak még a kelet-európai steppe peremvidékén.³⁶ Czebe érve pedig a *Türkia* névnek a Kazár Kaganátusra való használatára éppen Theophanés azon passzusai voltak, amelyekről fentebb már megállapítottuk, hogy végső soron egy szír forrásból való átvételek, és nincsenek kapcsolatban a bizánci források névhasználatával.

Az utolsó forrás, amelyet meg kell említenünk, egy 10. századi bizánci lexikon, amely a *tudun* címmel kapcsolatban megjegyzi, hogy az egy *türk* méltóságnév.³⁷ A

³² SINOR, D.: „The establishment and dissolution of the Türk empire”. in *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Ed. D. SINOR. Cambridge 1994, 285–316, a vonatkozó rész 308–310.

³³ CZEBE, J.: „Ephraim, Missionär von Tourkia”. *Byzantinische Zeitschrift* 25 (1925), 106–113, a vonatkozó rész 110; KOSSÁNYI, B.: „Ephraim, bischof von Cherson, missionär der »оугры«”. in *Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Institutes und des Collegium Hungaricum in Berlin, dem Andenken Robert Graggers gewidmet*. Berlin 1927, 97–101, a vonatkozó rész 97.

³⁴ CZEBE, *i.m.* 111; vö. KOSSÁNYI, *i.m.* 97–98.

³⁵ MORAVCSIK, *A magyar történet bizánci forrásai* 97, 129; MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, I. 561, II. 320.

³⁶ BROOK, K. A.: *The Jews of Khazaria*. Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2010², 155–156.

³⁷ *Etymologicon Magnum*. Ed. GAISFORD, TH. Amsterdam 1962, 763₂₄.

bejegyzést Moravcsik Theophanés vagy Niképhoros pátriárka munkájából való átvételnek tekintette.³⁸ Theophanés művében a 6203. év alatt azt találjuk, hogy Kherison kormányzója és a (kazár) kagán személyes képviselője volt a *tudun*.³⁹ Niképhoros pedig szintúgy ezt állítja.⁴⁰ Ez a nézet azonban legfeljebb feltevésnek, és nem biztos ténynek tekinthető. A forrás esetében az általam elérhető munkák nem adnak meggyőző bizonyítékokat a szöveghely származásával kapcsolatban. A bizonytalanságot jelezheti az is, hogy maga Moravcsik a kazár és a türk címek között is szerepelteti forrásunk adatát.⁴¹

Megállapíthatjuk tehát, hogy a bizánci szerzőknek az a gyakorlata, hogy a kazárookra a *türk* népnevet alkalmazták csak bizonytalan – semmiképpen sem széles körben használt – forráshelyekkel adatolható, amelyekkel szemben áll számos forrás egybehangzó tanúságtétele: a bizánci források elsöprő többségében a kazárok a *kazár* (Χάζαροι) név alatt szerepelnek a 7–10. században.⁴² A magyarságra alkalmazott *türk* népnév a 9–10. század fordulójáról rendelkezik biztos adatokkal. Ez időben a kazárokat a bizánci szerzők már kétségtelenül a *kazár* névvel jelölték. Ezek után úgy véljük, joggal kételkedhetünk abban, hogy a bizánci szerzők a magyarságot a kazárokkal való kapcsolata miatt illették a *türk* népnévvel.

Még ennél is rövidebben túlléphetünk a második megoldási kísérleten. Moravcsik egyszerű kézikönyvének egyszerű áttekintése után is azonnal szembetűnik, hogy a *türk* népnevet a bizánci szerzők nem alkalmazták a kelet-európai steppén – vagy annak szomszédságában – élő nomád népekre, mint például az avarok, a bolgárok, a besenyők, a kunok, az úzok vagy a mongolok. Sem anakronisztikusan a belső-ázsiai türkök feltűnése előtt már ismert népekre, mint a heftaliták, a hunok, a kutrigurok, az utigurok, az ogurok, a szabirok vagy a szaragurok.⁴³ Ez alapján teljesen kizárhatjuk azt, hogy a *türk* népnevet a bizánci szerzők a kelet-európai illetve a Kaukázustól északra élő steppei népek általános jelölésére használták volna.

³⁸ MORAVCSIK, *A magyar történet bizánci forrásai* 120.

³⁹ *Theophanis Chronographia*. I., 377–380; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, 527–528.

⁴⁰ Niképhoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, 106–113.

⁴¹ MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, I. 257, II. 321. A *tudun* cím széles körben ismert volt az eurázsiai steppe népei között: CHAVANNES, E.: *Documents sur les tou-kiue (turcs) occidentaux*. Paris 1900, 21, 24, 141; MAU-TSAI, L.: *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*. I. (Göttinger Asiaatische Forschungen 10.) Wiesbaden 1958, 9, II. 498–499; GOLDEN, P. B.: *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*. I. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 25/1.), Budapest 1980, 215–216; SZÁDECSKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai*, 285, 288, 289, 302, 303.

⁴² MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, II. 335–336.

⁴³ MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, II. 359–360; vö. DARKÓ A magyarokra vonatkozó népnevek, 36.

A harmadikként említett megoldási kísérlet esetében idéznünk kell Moravcsik véleményét. Ő VI. (Bölcs) Leó császárnak azt a tévedését, hogy a 6–7. századi belső-ázsiai türkökről is megemlékező ún. Maurikios-féle *Taktika* szövegét átvéve abba saját korának *türk*jeire ('magyarok') vonatkozó betoldásokat eszközölt az alábbiaképpen magyarázta: „Minthogy azonban Leó – másutt megfigyelt eljárásával ellentétben – forrása »türk«-jei és saját kora »türk«-jei viszonyáról mélységesen hallgat, fel kell tételeznünk, hogy Leó a forrásában szereplő és az általa ismert »türk«-et azonosaknak tartotta, vagyis meg volt róla győződve, hogy forrása is a magyarokról szól. A császári szerző tehát teljesen jóhiszeműen járt el. Minthogy a magyarokat »türk« néven ismerte – hogy e név nem lehetett a magyarok bizánci irodalmi vagy archaizáló neve, az a mondottakból következik – s forrásában megtalálta a türkök harcmódorának részletes jellemzését, abban a hiszemben, hogy a két »türk« nép azonos, mint kora igazi gyermeke, aki előtt az írásnak nagyobb varázsa és hitele volt, mint a szóbeli értesüléseknek, egyszerűen kiírta forrását, melynek szövegén azonban értesülési alapján néhány változtatást eszközölt.”⁴⁴ Moravcsik kiválóan mutatott rá, hogy VI. (Bölcs) Leó munkájában a 6. századi *türkök* ('belső-ázsiai türkök') és a 10. századi *türkök* ('magyarok') között a népnévük és nem az azonos harcmódor teremtette meg. Ez utóbbi csak megerősítette a császárt abban, hogy a két *türk* népesség voltaképpen egy és ugyanaz. Ezt megerősítik Philothéosz és Arethasz passzusai, amelyek már VI. (Bölcs) Leó művének megírása előtt a magyarságra illetve egy csoportjukra a *türk* nevet használták.⁴⁵

Megállapíthatjuk tehát, hogy a magyarságra alkalmazott *türk* elnevezés nem a Türk, vagy a Kazár Kaganátussal való kapcsolatukat jelzi, és nem is összefoglaló elnevezése a kelet-európai steppe nomád népeinek. Az a feltevés sem igazolható, hogy VI. (Bölcs) Leó császár kezdte volna tévedésből használni ezt a népnévet a magyarságra.

Mivel azonban számos bizánci szerző a 9–10. század fordulójától *türk*nek nevezte a magyarságot, mindenképpen érdemes áttekinteni azon bizánci forrásokat, amelyek ezen időszakra vonatkoztatva szintén használják ezt a népnévet nem a magyarság vagy a kazárok, hanem más népek jelölésére. A 9–10. században két olyan népességről tudunk még, amelyre a bizánci források a *türk* népnévet használták: az ún. vardarióta *türkök* és a Bagdadi Kalifátus haderejében harcoló *türkök*.

A vardarióta türkök egy bizánci szolgálatban állt népesség volt, amelynek lakhelye Thesszalonikétől északra a Vardar-folyó völgyében volt. A vardarióta türkök

⁴⁴ MORAVCSIK, *A magyar történet bizánci forrásai*, 136.

⁴⁵ OIKONOMIDÈS, N.: *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*. Paris 1972, 208–209; Arethae archiepiscopi Caesariensis *Scripta minora*. II. Recensuit WESTERINK, L. G. Lipsiae 1972, 27; MORAVCSIK GY.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1988², 13, 35; OLAJOS T, *Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez*, 13–16.

balkáni megjelenését több kutató is Theophilos császár (829–842) idejére helyezte.⁴⁶ Ez a nézet Pseudo-Kodinos egy passzusára megy vissza, ahol a szerző a vardarióták balkáni letelepedését egy olyan császár tettének állítja be, akinek a neve helyén a forrás kézírataiban *lacuna* van.⁴⁷ Gottlieb (Theophilus) Lukas Friedrich Tafel – talán azért, mert a forrás a vardarióta türkök nyelvét perzsának mondja – azt feltételezte, hogy ők azonosak a Theophilos császár idején bizánci szolgálatba állt perzsa sereggel.⁴⁸ Ennek megfelelően a forrásba Theophilos császár nevét beillesztette, amely „adatot” még Moravcsik is átvette.⁴⁹ Ezen adat nélkül a vardarióta türkök balkáni megjelenését – a források hallgatása miatt – a 9. századra nem tehetjük. Így már csak ebből adódóan is aligha tekinthetjük őket a magyarságra használt *türk* népnév „forrásainak”.

Mindezek tükrében meglepő, hogy a kutatás szinte teljesen figyelmen kívül hagyta azt a lehetőséget, hogy a magyarságra alkalmazott *türk* népnév kapcsolatban állhat a Bagdadi Kalifátus haderejében harcoló *türkökkel*. A Bagdadi Kalifátus hadseregében a 8–9. században jelentős változás történt. Az Omajjádok és az Abbaszidák polgárháborúja során a birodalom fegyveres erejének arab származású tagjai zömében az előbbieket oldaltól vették részt a harcokban. A nagyrészt khoraszániak által támogatott Abbaszidák ezért győzelmük után módszeresen kiszorították a hadsereg zsold fejében harcoló csoportjából az arabokat, és saját harcosaikkal töltötték fel azt. E mellett már a 8. század második felétől a kalifák nagyszámú rabszolgával rendelkeztek, amelyek egy részét katonai feladatokra is alkalmazták. Al-Ma'mun (813–833) és al-Mu'tasim (833–842) kalifák uralkodása idején ezek a hadseregen belül már jelentős katonai erőt képviseltek. Az ő idejükben megvásárolt rabszolgák nagy részét a muszlim források *türknek* (türk) nevezik, és tudjuk, hogy azok középp-ázsiai területekről illetve Kelet-Európából⁵⁰ származtak. Nyilvánvaló tehát, hogy a források *türk* neve ezekben az esetekben nem népnév, hanem az eurázsiai steppe népeire a muszlim szerzők által használt összefoglaló elnevezés.⁵¹ A vásárlás mellett zsákmányként is kerültek rabszolgák a kalifák birtokába. Ennek a politikának

⁴⁶ TAFEL, TH. L. F.: „Macedonica”. *Reisisches Museum für Philologie* 5 (1837), 157–203, a vonatkozó rész 192; NÉMETH J.: „Kisebb ural-altaji telepedések a Balkán-félszigeten”. *Budapesti Szemle* 222 (1931), 397–412, a vonatkozó rész 401; MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, II. 322.

⁴⁷ Pseudo-Kodinos *Traité des offices*. Introduction, texte et traduction par VERPEAUX, J. Paris 1966, 182; vö. Codini *Curopolatae de officialibus Palatii Cpolitani et de officiis magnae Ecclesiae liber*. Ex recognitione BEKKERI, I. Bonnae 1839, 38.

⁴⁸ Vö. TREADGOLD, W.: *The Byzantine Revival 780–842*. Stanford 1988, 295, 298–305.

⁴⁹ MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, II. 322.

⁵⁰ GOLDEN, P. B.: „Khazar Turkic Ghulams in Caliphal Service”. *Journal Asiatique* 292 (2004), 279–309, a vonatkozó rész 294.

⁵¹ Vö. ISMAIL, O. S. A.: „Mu'tasim and the Turks”. *Bulletin of the school of Oriental and African Studies* 29 (1966), 12–24, a vonatkozó rész 14–15, 18.

a célja az volt, hogy egy a kalifának minden tekintetben hű sereget hozzanak létre. Míg korábban a *türk*ök jelentéktelen katonai erőt képviseltek a kalifátus hadseregén belül, addig al-Mu^ʿtašim idejére a források már 3000 és 70 000 fő között adják meg a létszámukat.⁵² Ennél talán pontosabb – és a felső érték tekintetében mindenképpen reálisabb – adatokat ad meg Assadov, aki részletes vizsgálatát követően a *türk* katonák létszámát a 9–10. század fordulóján 20–25 ezerre becsülte.⁵³ A *türk*öknek nemcsak mint egyszerű katonák vették hasznukat, hanem mint testőrök, hadvezérek és kormányzók is. Al-Mu^ʿtašim kalifa csapatainak magas rangú parancsnokai közül Ašnās, Itāh, Bughā al-Kabīr, Wašīf és még az iráni származású al-Afsīn is a kalifa *türk*jei közé tartoztak. Hogy a rabszolgakatonák ne keveredjenek a főváros, Bagdad lakosságával, és így ne vegyenek részt egy esetlegesen a kalifa elleni fellépésben, al-Mu^ʿtašim 836-ban áthelyezte a kormányzati központot Szamarába.⁵⁴ Ez utóbbi lépés jelzi a *türk*ök társadalmi és politikai súlyának mértékét. A *türk*ök al-Mu^ʿtašim uralkodása után is fontos tényezői voltak a kalifátus politikai életének. Al-Mutawakkil kalifát (847–861) a *türk*ök egy csoportja ölte meg, így hát nem ok nélkül írhatta al-Ṭabarī a 9. századra vonatkoztatva, hogy a kalifákat a *türk*ök tették trónra vagy távollították el.⁵⁵ Ezeknek a *türk*öknek a Bizánci Birodalommal való kapcsolatairól pedig számos forrás megemlékezik.

⁵² PIPES, D.: „Turks in early Muslim Service”. *Journal of Turkish Studies* 2 (1978), 85–96, a vonatkozó rész 89; PIPES, D.: *Slave Soldiers and Islam. The Genesis of a Military System*. New Haven–London 1981, 148; vö. ISMAIL, Mu^ʿtašim and the Turks, 17, 20–21.

⁵³ ASSADOV, F.: „The Strength and Budget Expenses of Turkish Guards under the Abbasids in VIII–X centuries”. in: *The Turks*. II., 48–53.

⁵⁴ A *türk*öknek a Bagdadi Kalifátuson belüli szerepére lásd: FRYE, R. N.–SAYILI, A. M.: „Turks in the Middle East before the Saljuqs”. *Journal of the American Oriental Society* 63 (1943) 194–207, a vonatkozó rész 203–204; ISMAIL, Mu^ʿtašim and the Turks, 12–24; MAINZ, E.: „Die Türken in der klassischen arabischen Literatur”. *Der Islam* 21 (1933), 279–285; PIPES, *Slave Soldiers and Islam*, 144–158; PIPES, *Turks in early Muslim Service*, 85–96; CAHEN, C.: *Az iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig*. Budapest 1989, 211–216; AYALON, D.: „The military reforms of Caliph al-Mu^ʿtašim”. in AYALON, D.: *Islam and Abode of War. Military slaves and Islamic adversaries*. Aldershot–Brookfield 1994, I. 1–39; GORDON, M. S.: „The turkish officers of Samara: revenue and the exercise of authority”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 42 (1999) 466–493; GORDON, M. S.: *The Breaking of a Thousand Swords. A History of the Turkish Military of Samara (A. H. 200–275/815–889 C. E.)*. Albany 2001; GOLDEN, P. B.: „Khazar Turkic Ghulāms in Caliphal Service: Onomastic Notes”. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 12 (2002–2003), 15–27; KENNEDY, H.: *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*. London–New York 2003, 118–147; GOLDEN, *Khazar Turkic Ghulāms*, 279–309; TÖSÉR M.: „A kalifa a császár ellen. Az amorioni hadjárat (838)”. *Had történelmi Közlemények* 118 (2005), 633–659, a vonatkozó rész 637–642.

⁵⁵ GOLDEN, *Khazar Turkic Ghulāms in Caliphal Service*, 300–305; GOLDEN, *Khazar Turkic Ghulāms in Caliphal Service: Onomastic Notes*, 17–18.

838-ban al-Mu^ctašim uralkodása alatt került sor egy súlyos támadásra a Bizánci Birodalom ellen. Ebben az évben a kalifa seregei betörték a kisázsiai bizánci területekre. A támadók két részre osztódtak. Az egyik 30 000 fős csoportot, amelyben 10 000 *türk* volt, al-Afsīn vezette. A második sereg, amelyet a kalifa irányított, 50 000 főből állt.⁵⁶ Ennek elővédjét Ašnās vezette. A bizánci csapatok Dazimon városának közelében július 22-én megtámadták al-Afsīn seregét. Az ütközet elején a bizánciak megfutamították a muszlim csapatokat, de a *türk* lovasság ellentámadást indított. A császári sereg hadsorai a folyamatosan záporozó nyilak hatására felbomlottak, majd általános menekülés kezdődött. Theophilos császárt és közvetlen környezetét azonban a muszlimok bekerítették, és csak másnap sikerült a súlyos kelepceből kimenekíteni. Ebben a hadjáratban a muszlim seregtestek élén találjuk al-Afsīn és Ašnās mellett Itāh-ot, Bughā al-Kabīrt és Wašifot is.⁵⁷

Az ütközetről a bizánci források is részletesen szólnak. A 10. század közepén alkotó Jóséphos Genesisos megemlékezett a 838. évi dazimoni csatában a kalifa oldalán harcoló keleti *türkök* mintegy 10 ezer harcosáról.⁵⁸ Ezt a hírt átvette tőle a *Theophanes Continuatus*,⁵⁹ tőle pedig Jóannés Skylitzés is. Ő azonban még a bujida Šamšām ad-Dawla-val kapcsolatban megjegyezte, hogy 20 ezer *keleti türk* zsoldost fogadott a szolgálatába. Amikor pedig a *türkök* származásáról ír, megjegyzi, hogy a *türkök* – akik szerinte a hunok egy fajtája – régen a Kaukázus vidékén éltek.⁶⁰ Ez alapján a 15. századi Theodóros Gazés is a *türkök* két, európai ('magyarság') illetve

⁵⁶ TREADGOLD, *The Byzantine Revival*, 441. 406. jegyzet. Mások túlzónak tartják a sereglétszámokat (vö. TÖSÉR, A kalifa a császár ellen 643/50. jegyzet; KMOŠKÓ, *Szír írók a steppe népeiről*, 221).

⁵⁷ BURY, J. B.: „Mutasim's march through Cappadocia in A.D. 838”. *The Journal of Hellenic Studies* 29 (1909) 120–129; PIPES, Turks in early Muslim Service, 90–91; TREADGOLD, *The Byzantine Revival*, 297–300; TÖSÉR *A kalifa a császár ellen*, 633–659.

⁵⁸ *Genesisos*. Ex recognitione LACHMANNI, C. Corpus Scriptorum Byzantinae. Bonnae 1934, 67₁₅, 68₁₆, 68₂₁; Genesisos *On the reigns of the emperors*. Translation and Commentary KALDELLIS, A. Canberra 1998, 62–63.

⁵⁹ Theophanes Continuatus, Ioannes Camenita, Symeon Magister, Georgius Monachus. (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae) Ex recognitione BEKKERI, I. Bonnae 1838, 127₁, 127₂₀.

⁶⁰ Ioannis Scylitzae *Synopsis Historiarum*. Recensuit THURN, I. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5.) Berolini–Novi Eboraci 1973, 75₄₉₋₅₀, 76₆₈, 76₇₀, 77₉₇, 333₈₄, 442₈₆, 442₈₈; *Byzanz wieder ein Weltreich. Das Zeitalter der Makedonischen Dynastie*. I. (Byzantinische Geschichtsschreiber 15.) Übersetzt, eingeleitet und erklärt von THURN, H. Graz–Wien–Köln 1983, 108–110; Jean Skylitzès. *Empereurs de Constantinople*. (Réalités Byzantines 8.) Texte tradiut par FLUSIN, F. et annoté par CHEYNET, J.-Cl. Paris 2003, 69–70, 278, 368; John Skylitzes *A synopsis of Byzantine history, 811–1057*, Intr., text and notes transl. WORTLEY, J. New York 2010, 416–417. Szerzőnk itt természetesen egy a hunok eredetével kapcsolatos történetet emelt át a türkökről szóló leírásába. A leírás toposz, a magyarság történelmére vonatkozóan hiteles adatot nem őrzött meg.

ázsiai csoportjáról emlékezik meg.⁶¹ A Bagdadi Kalifátus hadseregében harcoló *türköket* más bizánci források is említik.⁶²

A Bagdadi Kalifátus azon gyakorlata, hogy az uralkodó védelmét nomád harcosokkal lássák el, hatást gyakorolt a Bizánci Birodalomra is.⁶³ A kutatók V. León császár (813–820) uralkodása idejére teszik a *hetaireiai* alakulat megszervezését, amelynek egy része már I. Basileios császár (867–886) idején idegen zsoldosokból állt. Ezek között VI. (Bölcs) Leó idején már adatolhatóak – akárcsak a Bagdadi Kalifátus esetében – a fergánaiak, a kazárok és a *türkök*.⁶⁴ Ezeket a *türket* pedig a 9. század végétől a kutatók elsöprő többsége már magyar harcosoknak tartja.⁶⁵

Az tehát egyértelmű, hogy a bizánci szerzők jól ismerték a 9. században a Bagdadi Kalifátuson belül élő *türköket*. A rájuk használt *Τούρκοι* elnevezés, pedig nem más, mint a muszlim források *türk* (*türk*) nevének bizánci megfelelője. A Bagdadi Kalifátus haderejében harcoló *türkökre*, valamint a Bizánci Birodalom határai mentén feltűnő magyarokra vonatkozó forrásokban megmaradt leírások – nem egy esetben szinte szórul-szóra azonos példákat emelve ki – tökéletes jellemzését adják az eurázsiai steppe nomád harcosainak. Ezek szerint a *türkök* – akár színlelt menekülés során a nyeregből hátrafordulva is – nagy pontossággal szüntelenül lövik nyilaikat az ellenségre. A *türkök* nyílzáporának nem lehet ellenállni. Több időt töltenek lovaik nyergében, mint a földön. A *türkök* és lovaik rendkívül állhatatosan viselik a megpróbáltatásokat és az időjárás viszontagságait. Az ellenség gyenge pontját hamar felismerik, és ott támadnak. A *türkök* kancatejet isznak. Legritkább tulajdonság

⁶¹ MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 342.

⁶² *Incerti scriptoris Byzantini saeculi X. liber de re militari*. Recensuit VÁRI, R. Lipsiae 1901, 21, 22; *Sylloge Tacticorum, quae olim »Inedita Leonis Tactica« dicebatur*, in lucem prolata curis DAIN, A. Paris 1938, 47, 115; *Three Byzantine Military Treatises*. (Fontium Historiae Byzantinae 25.) Text, translation and notes: DENNIS, G. T. Washington 1985, 280–281; vö. LUTTWAK, E.: *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*. Cambridge–London 2009, 312.

⁶³ GOLDEN, *Khazar Turkic Ghulâms*, 283.

⁶⁴ OIKONOMIDÈS, N.: *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*. Paris 1972, 327–328; vö. GOLDEN, *Khazar Turkic Ghulâms*, 296; GOLDEN, *Khazar Turkic Khazar Turkic Ghulâms in Caliphal Service: Onomastic Notes*, 26.

⁶⁵ CZEBE GY.: „A Turko-byzantinische Miscellen. II.”. *Kőrösi Csoma-Archivum* 1 (1921–1925), 306–310. a vonatkozó rész 309; MORAVCSIK, *A magyar történet bizánci forrásai*, 128; KRISTÓ, *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*, 139, 302; MAKK F.: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Második bővített és átdolgozott kiadás (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged 1996, 15; OIKONOMIDÈS, *Les listes de préséance*, 208–209; OIKONOMIDÈS, N.: „Some Byzantine State Annuitants: Epi Tes (Megales) Hetaireias And Epi-ton Barbaron”. *Byzantine Symmeikta* 14 (2001), 9–28, a vonatkozó rész 20.

közöttük az irigység; függetlenségüket mindenkivel szemben megőrzik.⁶⁶ A példákat hosszan sorolhatnánk még.

Mivel tehát a közép-ázsiai törökök és a 9. századi magyarság harcmodora teljesen azonosnak tűnhetett a bizánci szerzők szemében, megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy a magyarságra azért kezdték el alkalmazni a kortárs közép-ázsiai nomádokra már használt *türk* népvét, mert azt feltételezték, hogy voltaképpen egy népesség két csoportjáról van szó. Ha a következtetésünk helyes, akkor Jóséphos Genesios, a *Theophanes Continuatus*, valamint Jóannés Skylitzés, illetve Théodoros Gazés keleti *türk*jei ('közép-ázsiai törökök') párhuzamát Nikolaos Mystikos és a 12. századi *krónika nyugati türk*jeiben ('magyarok'), illetve Jóannés Skylitzés (nyugati) *türk*jeiben valamint Theodóros Gazés Duna mentén élő *türk*jeiben kell látnunk.⁶⁷ Talán az sem lehet pusztán véletlen, hogy a magyarság *türk* népnév alatt elsőként egy olyan esemény kapcsán tűnik fel a bizánci forrásokban, amely a Bagdadi Kalifátus haderejében harcoló *türk*ök 838. évi dazimoni győzelmével közel azonos időre datálható.⁶⁸

Mindezek tükrében érdemes megvizsgálni VII. Kónstantinosz Porphyrogennétos császár (913–959) beszámolóját a Perzsia vidékére telepedett magyarokról. A tudósítás szerint a magyarság – a császár szerint valamikor a 9. században – Levedi vezeté-

⁶⁶ Vö. HARLEY WALKER, C. T.: „Jahiz of Basra to al-Fath ibn Khaqan on the »Exploits of the Turks and the Army of the Khalifate in General«”. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 47 (1915), 631–697; *The Islamic World*. Ed. MCNEILL, W. H.–ROBINSON WALDMAN, M. New York–London–Toronto 1973, 113; KISS M.: „Al-Ġāhiz *Manāqib at-turk* című értekezése és a šu‘ūbiyya mozgalom”. in *Orientalista Nap 2003*. Szerk. BIRTALAN Á.–YAMAJI M. Budapest 2003, 50–60, a vonatkozó rész 54. A magyarokra: MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 16–23; *A honfoglalás korának írott forrásai*, (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szerk. KRISTÓ GY. Szeged 1995, 28, 54–56, 198–199, 213–216, 248–256; vö. THURY, J.: „A régi magyar és török hadviselés”. *Hadtörténelmi Közlemények* 1 (1888), 562–600, a vonatkozó rész 564, 568, 582–583; MESTERHÁZY K.: „Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál”. *Századok* 128 (1994), 320–334, a vonatkozó rész 329–330; GIEßAUF, J.: „A lovasnomád fegyverzet és harcmódor az ellenfelek beszámolóinak tükrében”. in *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*, 26–37, a vonatkozó rész 31. A steppei lovasjászoknak a bizánci kultúrkörben kialakult megítélésére lásd: KEAGI, W. E. JR.: „The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia”. *Speculum* 39 (1964), 96–108.

⁶⁷ Vö. MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 25, 338.

⁶⁸ MORAVCSIK, GY.: „Sagen und Legenden Über Kaiser Basileios I”. *Dumbarton Oaks Papers* 15 (1961), 59–126, a vonatkozó rész 74; KRISTÓ, *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*, 79; KRISTÓ–MAKK, *A kilencedik és a tizedik század története*, 29; MORAVCSIK, *Bizánc és a magyarság*, 39. A hír forrásértékével kapcsolatos problémákra lásd: SZÁDECZKY-KARDOSS S.: „A magyar őstörténet görög és latin forrásainak néhány problémájáról”. *Antik Tanulmányok* 22 (1975), 148–154, a vonatkozó rész 152; BALOGH L.: „Az Annales Bertiniani 839. évi bejegyzése és a magyarok”. in *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*, 112–123, a vonatkozó rész 121.

sével kazár érdekszférában élt, amikor besenyő támadás érte őket. A forrás ezután az alábbiakat mondja:

„Amikor a türkök [t.i. a magyarok] és az akkor kangarnak nevezett besenyők közt háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig sabartoi asphaloi-nak hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelküzü nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik. [...] A türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, ezek a nyugati vidéken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket, és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek”⁶⁹

A kutatók elsöprő többsége a forrásrészlet interpretálása során abból indult ki, hogy a szerző minden adata magyar csoportok migrációjára vonatkozik. A forrásnak azonban kínálkozik egy másfajta értelmezése is. A forrás szerzője a magyar informátorától szerzett adatait saját ismereteinek felhasználásával értelmezte. A keleten maradt magyar csoport lokalizációjára már ez alapján tett kísérletet.

A *Perzsia* név kétségtelenül a Bagdadi Kalifátust jelenti. Fel kell ezután tennünk azt a kérdést, hogy egy bizánci szerző vajon milyen, a Bagdadi Kalifátusban élő *türk* etnikai csoport 9. századi feltűnéséről és 10. századi létéről bírt adatokkal?

VII. Konstantinos Porphyrogennétos császár perzsi *türk*jei voltaképpen a Bagdadi Kalifátus *türk*jeivel (‘közép-ázsiai törökök’) azonosak, és a magyarsággal nincsenek kapcsolatban. A császárt kizárólag a két nép nevének egyezése vezette arra, hogy a két etnikumot összekapcsolja.⁷⁰ Hogy ilyen tévedések nem voltak egyedülállóak a gazdag írásbeliséggel rendelkező bizánci szerzők esetében, arra példaképpen éppen a császár apjának, VI. (Bölcs) Leó császárnak az esete lehetne bizonyíték. Ő a 6–7. század fordulóján született ún. Maurikios-féle *Taktika* átdolgozása során azonosította – főképpen a rájuk alkalmazott nevek azonossága folytán – a forrásában szereplő belső-ázsiai türköket, és a bizánci forrásokban az ő idejében szintén *türk*nek nevezett magyarokat. Már fentebb hivatkoztunk Jóannés Skylitzés és Theodóros Gazés híradásaira, akik – pusztán csak az azonos népnév alapján – a *türk*ök két csoportját – a kárpát-medencei magyarságot és a Bagdadi Kalifátusban illetve a Kis-ázsiaiában élő *türk*öket – teljesen tévesen egy korábban együtt élt etnikum részeinek tekintették. Egy 10. századi bizánci forrás, a *Georgius Monachus Continuatus* szláv fordítója az előtte lévő szövegben szereplő *türk* népnévet, amely voltaképpen a belső-ázsiai türkökre vonatkozott, minden további nélkül *ungri*nak (‘magyar’) fordította le, pusztán azért mert a 10. századi bizánci forrásokban a *türk* népnévnek már ez volt a jelentése, és így egy a belső-ázsiai türkökre vonatkozó hírt a magyarság történel-

⁶⁹ MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 43–45.

⁷⁰ Ahogy ezt Thúry is tette: THÚRY J.: „A magyaroknak »szavarti-aszfali« neve. II.” *Századok* 31 (1897), 391–403, a vonatkozó rész 393.

mének részévé tett.⁷¹ VII. Kónstantinos Porphyrogennétos sem tett másként, mint a felsorolt szerzők. Amikor értesült arról, hogy a *türk*ök ('magyarság') egy része keleten elszakadt a nyugatra vándorlóktól, az előbbi csoportot azonosította azzal a *türk* ('közép-ázsiai törökök') csoporttal, amelynek a 9–10. századi Bagdadi Kalifátusbéli (*Perzsia*) létéről számos bizánci szerző megemlékezett. Így a minden bizonnyal magyar informátortól származó hírébe irodalmi adatai alapján egy földrajzi kiegészítést tett. A számára ismeretlen helyen élő keleti *türk*öket ('volga-vidéki magyarság') a számára ismerős keleti *türk*ökkel ('közép-ázsiai törökök') azonosította, és így elhelyezte a „magyarság” egy csoportját a Bagdadi Kalifátusba.

⁷¹ BALOGH L.: „Hérakleios ugri szövetségesei”. *Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica* 119 (2004), 3–9, a vonatkozó rész 6; *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.) Ford. FERINCZ I. A jegyzeteket írta: BALOGH L.–FERINCZ I.–FONT M.–KOVÁCS SZ.–POLGÁR SZ.–ZIMONYI I. A tanulmányokat írta: BALOGH L.–FERINCZ I.–FONT M.–KOVÁCS SZ. Szerk. BALOGH L.–KOVÁCS SZ. Budapest 2015, 285–286.

László Balogh

Notes to the question of applying the name *Turk* on Hungarians

Byzantine authors of the 9th–10th centuries called the Hungarians *Turks*. Some Muslim and Latin sources also adopted the practice observable in Byzantine sources. The question why the ethnonym *Turk* was used in connection with Hungarians was the subject of many scholarly works. As the Hungarians lived under Khazar rule for a long period, some scholars thought that the Hungarians received the name from the Khazars. Others assumed that the name *Turk* in Byzantine sources simply meant 'nomad'. As the Hungarians lived a nomadic life in the 9th century, the Byzantine authors called them by the name *Turk* legitimately. According to other scholars, this was the consequence of a misunderstanding. Emperor Leo the Wise (886–912) thought that the so-called Maurikios' tactics was mentioning the Hungarians when talking about the tactics and weapons of the *Turks* ('Inner Asian Turks'). From this time the Byzantine authors called the Hungarians *Turks*.

However, these theories seem to be erroneous. In fact, the Byzantine authors believed that the Hungarians had a common origin with the Central Asian *Turk* warriors in the army of the Caliphate of Bagdad in the 9th–10th centuries. These warriors were called *Turks* by the Muslims. Accordingly, the Byzantine authors began to use the name *Turk* for the Hungarians too.